

מתעסק בשבת ובשאר מצוות

ראשי פרקים

1. העלאת שלושה קשיים בפשט המשנה בכריתות ויישובם
2. מחלוקת רש"י ותוס' ביחס שבין דין מלאכת מחשבת לדרשה "בה' - פרט למתעסק"
3. ביאור דעותיהם ויסוד מחלוקתם של אביי, רבא ושמואל ע"פ השיטות הנ"ל
4. קושיית האחרונים מתינוק
5. שיטת הרמב"ם בסוגיה

הקדמה¹

מאמר זה עוסק בדין מתעסק, ובפרט בהגדרת מערכת היחסים בין דין זה לדין מלאכת מחשבת ע"פ שיטות התנאים, האמוראים והראשונים. המאמר מורכב מחמשה פרקים היוצרים מבנה רציף:

הפרק הראשון של המאמר עוסק בפשט המשנה בכריתות. ע"י העלאת שלוש נקודות הטעונות בירור בפשט המשנה מבאר ר' עמי את מחלוקת רבי יהושע ורבי אליעזר על העמדות השונות. בשלב זה מראה ר' עמי כיצד כבר בפשט המשנה מוכח כי ע"פ כל ההעמדות המחלוקת כוללת בתוכה גם התייחסות לכוונה בשעת המעשה, על אף שבמבט ראשון אין הדברים נראים כן. כמו כן פרק זה עוסק בבירור שורש מחלוקתם של רבי יהושע ורבי אליעזר הן בדרך דרישת הפסוק והן בסברה.

בפרק השני דן ר' עמי בסוגיה הראשונה בגמרא. סוגיה זו מנסה לברר עבור איזו מציאות נדרשת הדרשה של ר' אליעזר: "בה' - פרט למתעסק". ר' עמי מציג כיצד רש"י ותוס' יישבו כל אחד בדרכו שלו את הכפילות לכאורה בין דין מלאכת מחשבת המובא ע"י רב נחמן, לבין הדרשה "בה' - פרט למתעסק", תוך העלאת הקשיים הנובעים משתי השיטות.

בפרק השלישי ר' עמי מציג את סברותיהם של אביי, רבא ושמואל ע"פ רש"י ותוס'. בפרק זה מתברר ההבדל העקרוני בין דין מלאכת מחשבת, הייחודי להלכות שבת, לבין דין מתעסק, שקיים בכל התורה כולה. לאור השיטות השונות בראשונים עולות הגדרות שונות לדינים אלו. כמו כן פרק זה עוסק בפירוט המחלוקת בין אביי לרבא.

הפרק הרביעי בא ליישב את קושיית האחרונים הנובעת מהגמרא המקשה ממקרה בו אדם מל את התינוק הלא נכון בשבת דווקא לשיטת שמואל, כאשר בפשטות דין הגמרא קשה גם לאביי ורבא. לאור ההגדרות שטבע ר' עמי בפרק הקודם הוא מסביר מדוע המקרה אכן קשה דווקא לשיטת שמואל.

בפרק החמישי עוסק ר' עמי בביאור דעת הרמב"ם בסוגיה.

¹ מאמר זה נכתב ע"י ר' עמי עולמי הי"ד בשנת תשנ"ד כאשר נלמדה בישיבה מסכת שבת. מאמר זה נמצא בין קבציו של ר' עמי, ור' דוד צרי נר"ו ערך אותו עריכה ראשונית מיד לאחר הרצח. בשנת תשנ"ט, כאשר הישיבה למדה שוב מסכת שבת, נערך המאמר שוב ע"י ערן שילה, אשר הוסיף את ההקדמה (הערות שכתב ר' דוד צרי מסומנות [ד"צ] והערות שכתב ערן שילה מסומנות [ע"ש]).

1. העלאת שלושה קשיים בפשט המשנה בכריתות ויישובם

משנה כריתות דף יט ע"א²:

חלב ונותר לפניו ואכל אחד מהם ואינו יודע איזה מהם אכל; אשתו נידה ואחותו עמו בבית שגג באחת מהם ואינו יודע באיזה מהם שגג... רבי אליעזר מחייב חמאת ורבי יהושע פוטר.

רבי שמעון ורבי שמעון שזורי אומרים: לא נחלקו על דבר שהוא משם אחד שהוא חייב. על מה נחלקו? על דבר שהוא משום ב' שמות, שרבי אליעזר מחייב ורבי יהושע פוטר. א"ר יהודה: אפילו נתכוין ללקט תאנים וליקט ענבים... שחורות וליקט לבנות רבי אליעזר מחייב ורבי יהושע פוטר³... אם כן, למה נאמר "אשר חטא בה"? פרט למתעסק.

בקריאת פשט המשנה יש שלוש נקודות הדורשות ביאור:

1. במה נחלקו רבי אליעזר ורבי יהושע.

2. מהו פשר המשפט הסתום בסוף המשנה "אם כן למה נאמר..." וכלפי מה הוא מכוון.

3. נקודה שלישית הצריכה ביאור היא המעבר בין הדעות הראשונות לבין רבי יהודה. הדעות הראשונות דיברו, בפשטי הדברים, בחוסר הידיעה של העושה במישור המשמעות ההלכתית - חוסר ידיעה איזו עבירה התבצעה - האם הוא משפיע על חיוב הבאת הקרבן, ואילו רבי יהודה, שנראה לכאורה שאינו סוטה מרצף הדיון בהסבר דעותיהם של ר"א ור' יהושע, למעשה מדבר על עניין אחר: אי התאמה בין כוונת העושה למעשהו במישור המעשי מציאותי ולא במישור המשמעות ההלכתית - בעייתיות במודעות בזמן העבירה ולא בשלב הבאת הקרבן.

בעקבות המשנה מביאה הגמרא ברייתא שנראה כי היא מתייחסת לשתי הנקודות הראשונות לדליל (שם)⁴:

א"ר אליעזר: מה נפשך - אי חלב אכל חייב, אי נותר אכל חייב. אי אשתו נדה בעל חייב, אי אחותו בעל חייב... אמר לו רבי יהושע: הרי הוא אומר "אשר חטא בה" - עד שידע לו במה חטא.

ברייתא זו נראה שנותנת פתרון למשנה. נראה, שההסבר למחלוקת ר' אליעזר ור' יהושע הוא: האם אדם מביא קרבן על זה שחטא באופן סתמי שהרי יש כאן ודאי עוון המחייב קרבן, או שקרבן מביאים על ידיעה מסוימת מהו החטא. נראה שהמחלוקת בין רבי יהודה לרבי שמעון היא עד כמה צריכה להיות הידיעה מסוימת: האם אותו השם אך בשני גופים הוא ידיעה שאינה מסוימת, או שכיוון שהוא יודע את החטא שחטא בו, חשיב כידיעה מסוימת.

ברייתא זו נותנת לנו גם פתרון לקטע האחרון של המשנה. נראה שהדיון בין רבי אליעזר לרבי יהושע מבוסס על דרישת הפסוק: רבי יהושע לומד את המילים "אשר חטא בה" - עד שידע במה

² [ד"צ] ובמשניות הוא בכריתות ד', ב. רבנו העתיק כאן הנוסח שבגמרא, אך ראוי להשוות לנוסח המשנה שבמשניות.

³ [ד"צ] בנוסח המשנה איתא כאן: "אמר רבי יהודה: תמה אני אם יפטר בה רבי יהושע", ואילו בגמרא: "אמר רבי שמעון: תמיהני אם פטר בה רבי יהושע".

⁴ ובדומה לזה הוא המקור בתורת כהנים. [ד"צ] - דבורא דחובה פרשה ה.

חטא. סוף המשנה חוקר מה לומד ר' אליעזר, המחייב גם כאשר אינו יודע במה חטא, מהמילים "אשר חטא בה", וכפי ששואלת הגמרא עצמה על הברייתא דלעיל: "למה נאמר 'אשר חטא בה'", והתשובה היא "פרט למתעסק". עניינו של מתעסק אינו בחוסר הידיעה, אלא בזה שלא התכוון למעשה האיסור שעושה. האיסור נעשה דרך עיסוק. פשוטם של דברים, שרק רבי אליעזר חידש פטור של מתעסק.

עדיין יש לפרש את המעבר שעושה רבי יהודה מחוסר ידיעת החטא בשלב הבאת הקרבן, לחוסר ידיעה בשעת המעשה. נראה שפשוטם של דברים הוא שהעניינים תלויים אחד בשני: חוסר המודעות בעשייה גורם שגם הבאת הקרבן אינה על דבר המבורר - על פעולה שהיתה מבוררת מתחילתה ועד סופה.

רש"י על המשנה בשיטת רבי שמעון שזורי כותב (ד"ה על מה נחלקו):

...ד"ב"ה דכתיב בקרא בין אידיעה בין אחטאת לרבי יהושע, עד שיתכוון לחטוא בה, ולעת הידיעה ידע כמה חטא. ולרבי אליעזר, כיון שנחטא לדבר שיש בו חטא, ולעת הידיעה נודע לו שחטא, סגי ליה.

נראה, שאכן לרבי יהושע ע"פ רבי שמעון יש משמעות כפולה ללימוד של "בה", כלומר, שתהיה ידיעה רצופה וברירות בחטא הן בשלב העשייה - "עד שיתכוון לחטוא בה", והן בשלב הכפרה - "ולעת הידיעה ידע במה חטא". נראה שרש"י הסביר כן בגלל ההתייחסות של רבי יהודה לשעת המעשה, עובדה המעידה כי גם על עניין זה דיברו רבי שמעון ור' שמעון שזורי.

נמצא כי רבי יהודה לא שינה נושא בדיון המשנה. נושא הכוונה בשעת המעשה עמד גם לנגד עיני רש"י ור"ש שזורי. חידושו של רבי יהודה הוא, שגם נושא זה נתון במחלוקת, ולכן הוא יוצא לאור רק בדברי רבי יהודה.

2. מחלוקת רש"י ותוס' ביחס שבין דין מלאכת מחשבת לדרשה "בה" - פרט למתעסק

לאחר שהיא מביאה את המקור לפי שיטת רבי אליעזר: "בה" - פרט למתעסק", שואלת הגמרא:

מתעסק דמאי? אי החלבים ועריות - חייב! דאמר רב נחמן אמר שמואל: המתעסק בחלבים ועריות חייב שכן נהנה. ואי מתעסק בשבת - פטור! מאי טעמא, מלאכת מחשבת אסרה תורה. לרבא משכחת ליה כגון שניתכוין לחתוך את התלוש וחתך את המחובר לאבי משכחת לה כגון שניתכוין להגביה את התלוש וחתך את המחובר.

שתי גירסאות לגמרא שלפנינו. לפי הגירסה המודפסת, יוצא שודאי אין הפסוק נצרך לא לדין מתעסק בחלבים ולא למתעסק של שבת, שהרי בחלבים חייב, ובשבת אין צורך לפסוק מיוחד לפטור שהרי מלאכת מחשבת אסרה תורה. הפסוק נצרך עבור המציאות שתיארו אביי או רבא: "נתכוון לחתוך את התלוש...".

היוצא מן הסוגיה לפי גירסה זו הוא, שיש חלוקה בין שני סוגי מתעסק בשבת, האחד מקורו הוא בדין מלאכת מחשבת והשני מקורו בפסוק. בשלב זה לא אנתח מה המפריד בין שני סוגים אלו של מתעסק ומה עניינם. אציין רק שאכן התוספות בשבת⁵ ובעוד מספר מקומות נקטו גישה זו.

⁵ עב ע"ב ד"ה נתכוין. וראה להלן.

על הבנה זו יש להקשות: מנין לקחו האמוראים כפילות זו של מושגים במתעסק, שאין לה רמז לא במשניות ולא בביריות.

רש"י ורוב הראשונים גורסים "אלא מתעסק בשבת פטור..." כלומר: תשובת הגמרא שהפסוק נצרך למלאכת מחשבת אסרה תורה. לפי גירסה זו מתקשה רש"י (יט ע"א ד"ה מבעי):

מבעי ליה פרט למתעסק - כגון נתכוון לזו ועשה אחרת ואי קשיא אם כן דר"א אית ליה דרב נחמן האי "בה" דדריש ר' אליעזר פרט למתעסק לא צריך דמלאכת מחשבת דמיית רב נחמן מצי למילף, נראה לי דר"א לית ליה דרב נחמן דדריש מלאכת מחשבת אסרה תורה דלא משמע ליה ההיא דרשא ולא מייתי דרב נחמן אלא משום דאמר בהדיא דמתעסק בשבת פטור, אבל לרבי יהושע דדריש אשר חטא בה עד שיוודע לו במה חטא איהו דריש כרב נחמן מלאכת מחשבת אסרה תורה.

היוצא מדברי רש"י אלו הוא, שישנה מחלוקת מהו מקור הפטור של מתעסק - האם הוא משום מלאכת מחשבת או מן הפסוק "אשר חטא בה".

יש להעיר שלוש הערות לפירוש זה של רש"י:

א. ישנו קושי אותו מעלה הפני יישיע⁶ והוא: הפטור של ר' נחמן הוא מקומי לדיני שבת, ומנין לנו שאין הוא מקבל את הלימוד של ר' אליעזר לגבי שאר הדינים שבתורה?⁷

ב. רש"י כותב, שמקורו של רבי יהושע לפטור מתעסק הוא, כמו רב נחמן, שמלאכת מחשבת אסרה תורה, שהרי אין לו ייתור בפסוק פרט למתעסק. היוצא מכך הוא, שמחלוקת רבי יהושע ורבי אליעזר היא מחלוקת רב נחמן ואבבי ורבא, דבר שאין לו רמז כלל בסוגיה. יותר מזה: אבבי ורבא שאמרו דבריהם בסתמא, יצא שדנו שלא אליבא דהלכתא, שהרי כלל מסור בידנו שהלכה כרבי יהושע נגד רבי אליעזר.⁸

ג. בעיה נוספת היא: מחד מסביר רש"י (ד"ה מבעי) שר"י לומד מתעסק כרב נחמן מהדין של מלאכת מחשבת, ומאידך הוא מסביר (על המשנה ד"ה על מה נחלקו) כי ר"י מצריך כוונה בשעת מעשה מהפסוק "בה" ולא מדין מלאכת מחשבת.⁹

6 [עייש] לא מצאתי את המקור בפניי.

7 [עייש] הניסוח המקורי של ר' עמי הוא: "הרי אין מקורות אלו מקבילים, שהרי משבת אין לימוד לכל התורה, ואם כן מנין לנו שרב נחמן אינו סובר את הלימוד של רבי אליעזר?". הקושי הוא שמדברי רש"י עולה בפירוש כי ר' אליעזר לא מקבל את דברי רב נחמן אך לא מופיע כי רב נחמן לא קיבל את לימודו של ר' אליעזר. לאור קושי זה העיר דוד צרי: "לענין, פליטת קולמוס יש כאן, וכוונת רבנו היא: מנין שר"א ליל דר"י". נראה לענין שצריך לשמר את הגירסה המקורית, כיוון שבדברי רש"י אפשר להבין כי אם רב נחמן היה מקבל את הלימוד של ר' אליעזר לא היה צורך בלימוד הייחודי של מלאכת מחשבת בהלכות שבת.

8 [עייש] עיין פניי שבת עב ע"ב ד"ה בתוסי, שהוכיח שגם בשיטת רש"י אבבי ורבא נחלקו גם אליבא דר"י.

9 [עייש] הניסוח המקורי הוא: "שהרי במשנה לומד גם רבי יהושע את ענין הכוונה בשעת המעשה מתוך הפסוקים, שהרי כותב רש"י שיבה מלמד ענין כפול לדעת רש"י גם על ידיעה בשעת המעשה לפי רבי יהושע וצ"ע". דוד צרי העיר: "לא מובן האם כוונתו: במשנה לומד ר' יהושע כוונה בשעת המעשה בענין חלב ונותר, ואילו מרש"י כאן עולה שלומד ר"י מ"בה" גם ידיעה בשעת המעשה והיינו פטור מתעסק אך הלא במשנה זהו מקור לר"א?" [עייש] עיין פניי שם.

סיכום

היוצא מדברינו הוא, שיש שתי אפשרויות לומר בעניין זה:

- א. ישנם שני מקורות לפטור מתעסק בשבת: מלאכת מחשבת והפסוק "אשר חטא בה", אשר כל אחד מלמד על עניינים אחרים (שיש לדון בנפרד מה הם). שיטה זו היא דעת התוספות¹⁰.
 - ב. ישנו רק מקור אחד לפטור מתעסק: או הפסוק או דין מלאכת מחשבת, ונחלקו בעניין זה אביי ורבא מול רב נחמן. כמו כן נחלקו בעניין רבי אליעזר ורבי יהושע. שיטה זו מופיעה ברשי"י.
3. **ביאור דעותיהם ויסוד מחלוקתם של אביי, רבא ושמואל ע"פ השיטות הנ"ל**

שיטת רש"י

שיטת רש"י היא, שאביי ורבא מקורם אינו מדין מלאכת מחשבת.

מקור הדברים הוא בהמשך הסוגיה (כריתות יט ע"ב), שם על שמואל, האומר "מתעסק בשבת פטור מלאכת מחשבת אסרה תורה", מקשה רב יהודה ממשנתנו. היוצא משם הוא, שלפי שמואל מתעסק בשבת פטור מפילו בניתכון לתאנה זו ולקט תאנה אחרת מפילו היא מאותו המין.

קשה על מהלך הגמרא: מנין ששמואל פטור מפילו באותו המין¹¹? הרי הוא רק אמר שמתעסק פטור כי מלאכת מחשבת אסרה תורה, אך לא הגדיר לנו את היקפו של הפטור!:

אומר רש"י (ד"ה מפילו ר"י מחייב):

...דאביי ורבא לא פטרי במתעסק אלא במתכוון להיתר, אבל שמואל מפילו במתכוון לאיסור פטור, מדנקט הש"ס למילתיה "מלאכת מחשבת אסרה תורה", משמע שיתכוון בו.

כלומר: אם המקור הוא ממלאכת מחשבת, כל שינוי מכוונתו, ולא רק שינוי מהיתר לאיסור, ייצור דין מתעסק.

יש לעיין מהי מחלוקת שמואל ואביי ורבא לפי שיטת רש"י. נראה שדעת שמואל היא, ש"מלאכת מחשבת" מלמדת, שכדי לחייב במלאכת שבת צריך שיהיה תכנון מדוייק, שהתוצאה תהיה ברצונו ובמחשבתו. לכן, באיבד מלקט מליבו לא יהיה חסרון מלאכת מחשבת הואיל ויצא לפועל תכנונו הראשון. עניין זה של תכנון מדוייק אינו קיים בכל התורה כולה. נראה שאביי ורבא חלקו על שמואל, וסברו שאין עניין זה כלל חלק מפטורי מלאכת מחשבת. פטורי מלאכת מחשבת, לדעתם, קשורים רק לאיכות התוצאה כמו מלאכה שאינה צריכה לגופה ומקלקל - ולא ליחס בין כוונת הפועל לתוצאה.

כעת, יש להבין מהי מחלוקת אביי ורבא. עניין זה מתבאר ביתר בהירות בסוגיה בשבת עב ע"ב, שם מופיעה המחלוקת במלואה:

¹⁰ התוספות נקטו שיטה זו לא בגלל הגירסה בגמרא, אלא בגלל בעיות נוספות. עיין בתוספות סנהדרין סב ע"ב ד"ה להגביה שנראה שגרס אלא כמו רש"י. עיין שם שגירסה זו יוצרת קשיי קריאה לפי שיטתו, [ע"ש] וכן שיטת השטמ"ק על אתר בכריתות.

¹¹ [ע"ש] ומנין שאפילו בנתכוון לאיסור.

נתכוין להגביה את התלוש וחתך את המחובר - פטור, לחתוך את התלוש וחתך את המחובר, רבא אמר: פטור, אביי אמר: חייב. רבא אמר: פטור, דהא לא נתכוון לחתיכה דאיסורא. אביי אמר: חייב, דהא קמיכוין לחתיכה בעלמא.

את המציאות אפשר להסביר בשתי צורות: או שיש שני גופים, וזוהו ידו ועשה פעולה שונה מכוונתו הראשונית, או שישנה טעות בידיעתו את המציאות שלפניו, זאת אומרת נתכוין לחתוך את התלוש והתברר לו שהתלוש הוא מחובר.

רש"י (ד"ה נתכוין) מביא כהסבר רק את האופן הראשון: "נתכוין להגביה כגון נפל סכין לערוגה של ירק ונתכוין להגביהו וחתך את המחובר".

כותב התוספות שנראה אם כן שאת כל המקרים יסביר בשני גופים, ומקשה עליו מספר קושיות:

א. יצא שלדעת אביי ורבא, אם נתכוון לחתוך מחובר וחתך מחובר אחר יהיה חייב לפי שניהם, והרי מוכח בכריתות לשמואל שאפילו באופן של מחובר ומחובר יהיה פטור. על שאלה זו יש לענות בפשטות שאין להביא ראיה מדעת שמואל לאביי ורבא, שהרי הם חולקים בדיוק בנקודה זו. התוספות מקשה לשיטתו, שסובר שאין מחלוקת בין אביי ורבא לרב נחמן.

ב. מוכח בסוף הסוגיה בשבת שמדובר גם בחפץ אחד, שהרי משוים 'כסבור רוק הוא ובלעו והתברר שהוא חלב' לנתכון לחתוך, ושם ודאי משמע שמדובר על חפץ אחד. וכן ישנן ראיות נוספות מהמשך הסוגיה.

נראה לי, שגם הבנת רש"י היא, שאין הכוונה דווקא בשני חפצים, אלא שהמקרה של נתכון להגביה את התלוש הוא דוגמה לאדם שיצאה מתחת ידו פעולה לא רצונית. כך רואים בהקבלה שעושה הגמרא ל"כסבור רוק הוא ובלעו", שם כותב רש"י:

דלא איכוין לאכילה, דרוק לאו בר אכילה הוא אלא בליעה דכתיב 'עד בלעי רוקי', ועלתה בידו אכילה דהא לא איכוין לשם אכילה כלל. ובשבת דכוותה פטור - נתכוין להגביה ועלתה בידו איסור.

נראה מרש"י שכל שעשה פעולה ועלתה בידו פעולה נגד רצונו הוא מתעסק לפי שיטת אביי.

שיטת רבא יותר מורכבת, שהרי ההבדל בין אוכל שומן לאוכל חלב אינו במהות הפעולה, בשניהם הוא אוכל, אלא יש חסרון בידיעת הנתונים. ויש לעיין: הרי חוסר ידיעת נתונים מוגדר כשגגה - מה לי לא ידע שאסור לאכול חלב מה לי לא ידע שחתיכה זו היא חלב. קשה לומר שיותר אנוס הוא, שאין סברא כלל לומר דבר זה. נראה ששיטת רבא היא, שטעות בתכנון גם היא יוצרת מצב שאין הפעולה מתייחסת לעושה, הואיל ומבחינה מסוימת פעולה זו יצאה במקרה מתחת ידו כיוון שלא זה הדבר שחשב שהוא עושה. טעות בתכנון היא משמעותית רק כאשר יש הבדל אובייקטיבי בין החתיכות - בין חתיכה מותרת לאסורה.

היוצא מן הדברים הוא, שהגדרת המתעסק היא **חוסר-קשר בין המעשה לעושה**. לאביי **חוסר-הקשר הוא מעשי**, אם "יצאה לו" פעולה אחרת ממה שחשב לעשות הרי הוא מתעסק, ואילו לרבא גם **חוסר-קשר בתכנון** הוא חוסר קשר.

סיכום שיטת רש"י

דעת אביי: מתעסק עניינו חוסר-קשר בין המעשה לעושה במישור עשיית הפעולה. העושה לא התכוון לעשות את הפעולה האסורה. הוא התכוון לבצע פעולה מותרת, ו"יצאה לו" הפעולה האסורה.

דעת רבא: מתעסק הוא חוסר-קשר בין המעשה לעושה במישורי החשיבה. פעולה שלא היתה בתכנון, גם אם המעשה הטכני היה בתכנון, גם היא בגדר מתעסק.

דעת שמואל: גם כאשר המעשה היה מתוכנן, המעשה על כל מרכיביו צריך שיהיה במחשבת העושה. דין זה מקורו הוא במלאכת מחשבת ואינו דין כללי. כלומר: למרות שישנו חיבור בין העושה למעשה, בשבת צריך שהחיבור במחשבה יהיה מקסימלי. ע"מ להדגיש את הייחוד בשיטת שמואל אפשר לציין את העובדה שפטור מלאכת מחשבת כולל גם מציאות בה העושה התכוון לאיסור, כיוון שכוונתו המקורית לא יצאה לפועל, אפילו אם עלה בידו איסור אחר.

שיטת התוספות

ונראה לר"ת דהכא מיירי בנתכוין לחתוך תלוש ונמצא שהוא מהובר וחותך מה שהיה מתכוין אלא שלא היה יודע שהיה מהובר, ופליגי אביי ורבא בקרא דאשר חטא בה דמוקי ליה רבי אליעזר בפרק ספק אכל¹² פרט למתעסק, והכי איתא התם בהדיא דקאמר עלה לרבא משכחת לה שנתכוין לחתוך את התלוש וחתך את המחובר לאביי שנתכוין להגביה את התלוש כו', ושמואל דפטור מטעם מלאכת מחשבת היינו בנתכוין לחתוך מחובר זה וחתך מחובר אחר דלא נעשה מחשבתו, והשתא אתי שפיר דקאמר לקמן דמפרש שנג בלא מתכוין דשאר מצות היכי דמי כגון דסבור שומן הוא ואכלו דהיינו ממש דומיא דשבת לפר"ת.

(שבת עב ע"ב ד"ה נתכוין)

שמואל ואביי ורבא דיברו על שני עניינים שונים. אביי ורבא דיברו שהטעות היתה בחפץ אחד, ושם הוא דין בכל התורה כולה שיש פטור מתעסק. שמואל דיבר על טעות בין שני עצמים, שם הוא דין ייחודי בשבת ושם אפילו מאיסור לאיסור יהיה פטור.

יש לעיין בשיטתם: לכאורה נראה שטעות בין שני עצמים הוא חוסר-קשר חריף יותר בין המעשה לעושה מאשר טעות בגוף אחד, ואם כן, מדוע דין זה אינו בכל התורה אלא רק בשבת? נראה לומר, שהשתנות החפצים אינו דין בפעולת האדם אלא בחפץ, ואם האדם התכוון לפעולה שהוא עושה הרי הוא חייב גם אם התחלפו העצמים. **דין מתעסק עניינו רק חילוף וחוסר כוונה בפעולה ולא בתוצאה.**

פטור מתעסק, לפי התוספות, הוא כאשר האדם לא עשה את הפעולה שנתכוון לה - פטור מצד הגברא, וזהו פטור בכל התורה כולה. הפטור המיוחד בשבת הוא כאשר לא נעשתה מחשבתו, כלומר: תוצאה שאינה מתוכננת לא עונה על הדרישה למלאכת מחשבת - פטור מצד החפצא גם כאשר פעולת הגברא מושלמת.

4. קושיית האחרונים מתינוק

הקשו האחרונים לדעת התוספות: הרי מקרה של טעות בתינוק¹³ הוא דוגמה לטעות בגוף אחד: חשב שחיתוך זה מותר בשבת והתברר שאסור לו לחתוך בתינוק זה, ואינו דומה למתעסק באיסור ויצא לו חפץ אחר שכאן הטעות היא באותו חפצא. אם כן, מדוע קשה עניין זה לשמואל ולא לרבא. קושיה זו קשה גם על שיטת התוספות וגם על שיטת רש"י.

¹² כריתות יט ע"ב.

¹³ שבת, פ"ט מ"ד, קלז ע"ב.

נראה שהתשובה טמונה בהגדרות דלעיל.

לשיטת רש"י ברור שאביי יחייב כיוון שהאדם ביצע את הפעולה לה התכוון, וכן שרביא יחייב כיוון שמבחינת מחשבת האדם התבצעה בפועל הפעולה אותה תיכנן, וממילא קשה רק לשיטת שמואל. לשיטת תוס' אביי ורביא יחייבו כיוון שמצד הגברא הפעולה היתה מושלמת, והבעייתיות היא רק מצד החפצא, בעייתיות המוליכה לכיוון של מלאכת מחשבת - וממילא קשה לשמואל בלבד¹⁴.

5. שיטת הרמב"ם בסוגיה

מההלכות ברמב"ם נראה שהוא חולק גם על רש"י וגם על התוספות:

כל המתכוין לעשות מלאכה ונעשית לו מלאכה אחרת שלא נתכוין לה פטור עליה לפי שלא נעשית מחשבתו.

נתכוין ללקט תאנים שחורות וליקט לבנות או שנתכוין ללקט תאנים ואחר כך ענבים ונהפך הדבר וליקט הענבים בתחלה ואחר כך תאנים פטור אף על פי שליקט כל מה שחשב הואיל ולא ליקט כסדר שחשב פטור שבלא כוונה עשה שלא אסרה תורה אלא מלאכת מחשבת.

היו לפניו שתי נרות דולקות או כבויים נתכוין לכבות זו וכבה את זו או להדליק זו והדליק את זו חייב שהרי עשה מן המלאכה שחשב לעשותה, הא למה הוא דומה למי שנתכוין ללקט תאנה זו וליקט תאנה אחרת, או למי שנתכוין להרוג את זה והרג את זה שהרי נעשית מלאכה שחשב לעשותה.

(הלכות שבת פ"א ה"ח-י)

מספר בעיות בשיטת הרמב"ם והצעת פתרון¹⁵

א. הראב"ד מקשה על שיטת הרמב"ם: "ואני תמה כיצד חשב כזאת, שאם חשב ללקוט תאנים ואחר ענבים ונהפך הדבר יהיה פטור, וכשחשב להדליק את זו והדליק את זו יהיה חייב. זה שעשה כל מלאכה שחשב לעשות פטור וזה שלא עשה כלום יהיה חייב! זה תמהון לבב!".

ב. דברי הרמב"ם הם נגד הסוגיה בכריתות, שהרי הגמרא כותבת שלשיטת שמואל, שמלאכת מחשבת אסרה תורה, יהיה פטור לא רק בתאנים שחורות ולבנות אלא גם באותו סוג של תאנים.

ג. הרמב"ם מזכה שטרא לבי תרי, שהרי נראה שהבין ששמואל חולק על אביי ורביא ולכן פסק כרביא והוא כשיטת רש"י בסוגיה, אך מצד שני אומר שגם ברביא יש פטור מלאכת מחשבת ומתעסק, והלא פטור מלאכת מחשבת אסרה תורה הוא ביטוי הלקוח משיטת שמואל!

יש לומר שהרמב"ם עמד בפני בעיה: מנין לנו ששמואל חולק על אביי ורביא? שהרי "מתעסק פטור מלאכת מחשבת אסרה תורה" מטפל בטעם הפטור ולא בהיקף הפטור. פרט זה אנו יודעים רק מדברי רב יהודה בגמרא. ענין זה אינו הכרחי שהוא מוסכם על כולי עלמא.

¹⁴ יש להעיר שכבר האחרונים ניסו לתרץ מיני תירוצים הדחוקים למעיין. עיין חלקת יואב סימן ז', אור שמח ריש הלכות שבת.

¹⁵ פרק זה, מעבר לסידורו מחדש על הדף, הובא ללא עריכה.

מתעסק בשבת ובשאר מצוות

- שיטתו של הרמב"ם היא לפסוק כשיטות היותר נראות גם בפשטי הברייתות והמשניות. אם כן, כאן יש סיבות טובות להניח ששמואל אינו חולק על רבא :
- א. פשט המשנה אינו נראה שמדובר באיבוד מלקט מליבו. יותר נראה שרק בשני סוגי תאנים יש את הפטור.
- ב. בתוספתא שמוכרת לקמן בגמרא בכריתות נראה, שאם נתכוון לכבות את זו וכיבה את זו - חייב. עיין שם בשיטה מקובצת אות ט בשם הרא"ש שגורס שם "חייב", וכך נראה שהיתה גם גירסת הרמב"ם.
- ג. יותר הגיוני להניח שגם אביי ורבא בנו דבריהם על פטור של מלאכת מחשבת, שהרי יותר הגיוני להניח שעסקו לפי שיטת רבי יהושע שהיא השיטה שהתקבלה להלכה.